

УДК 159.923
Реєстраційний номер: 0116U004810.
Інв. №

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2;
тел. (044) 288-33-20

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Директор
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН
України, дійсний член НАПН України, д.психол.н.,
проф.

_____ Максименко С.Д.

" __ " _____ 201_ р.

**Заключний науковий звіт про виконання наукового дослідження за
темою**

**«ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЕКОЛОГО-ОРІЄНТОВАНОЇ
ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ»**

Науковий керівник наукового дослідження,
в.о. зав. лабораторією екологічної психології
доктор психологічних наук, професор

Швалб Ю.М.

Київ – 2018

Результати цієї роботи розглянуто Вченою радою Інституту психології імені
Г. С. Костюка НАПН України, протокол № 11 від 27.12.2018 р.

РЕФЕРАТ

Звіт складається з тексту розміщеного на 39 сторінках.

Ключові слова: психологія життєдіяльності особистості, еколого-орієнтована життєдіяльність, суб'єктні цінності, суб'єктний та структурний підходи до вивчення особистості, психологічна готовність до життєвих змін, екологічна свідомість, ідентичність особистості, екологічний зміст адаптації до змін умов життя.

Мета роботи — розробити модель особистісних ціннісно-смыслових утворень як детермінант становлення і реалізації еколого-орієнтованого способу життєдіяльності в різних сферах суспільного буття.

Об'єктом дослідження є екологізація способу життя у сучасному світі

Предметом дослідження є ціннісно-смыслові конструкти особистості в екологічно орієнтованій життєдіяльності

Основні методи дослідження: теоретичні (історичний, порівняльний, системні методи аналізу та метод моделювання), емпіричні (методи опитування, інтерв'ю, тестування), методи статистичної обробки емпіричних даних.

Дослідження здійснювалося у три етапи (2016 – 2018 рр.): на першому – здійснений теоретико-методологічний аналіз проблеми, побудована теоретична модель дослідження, визначенні емпіричної моделі, дослідницький інструментарій, структура та етапи емпіричного дослідження. на другому - організоване та проведене емпіричне дослідження особистісних чинників еколого-орієнтованої життєдіяльності, здійснені аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження; на третьому – проведені узагальнення результатів теоретичного та емпіричного етапів дослідження, формулювання висновків та практичних рекомендацій; підготовка рукопису звітної монографії.

Наукова новизна дослідження.

Уперше визначено теоретико-методологічні принципи та специфіку психологічної розробки проблеми особистісної детермінації еколого-орієнтованої життєдіяльності, теоретично та емпірично обґрунтовано можливість наповнення життєдіяльності особистості екологічним змістом. На цій основі *розроблено* концепцію становлення та функціонування ціннісно-смыслових конструктів особистості в еколого-орієнтованій життєдіяльності. В її межах визначено, що важливою тенденцією сучасного способу життя є тенденція екологізації життєдіяльності людини. Критеріями цього процесу є зміна базових ціннісно-смыслових конструктів ставлення особистості до світу, до свого життя та самої себе.

Розроблено та верифіковано модель особистісної детермінації еколого-орієнтованої життєдіяльності. В межах цієї моделі *показаний* закономірний характер впливу суб'єктних цінностей особистості на перебіг інших психічних явищ в екологічно-орієнтованій життєдіяльності, виділені інтегральні особистісні утворення, які формуються у взаємозв'язках різних рівнів структури особистості і виконують регулятивні функції у еколого-орієнтованій життєдіяльності.

На основі встановлених закономірностей *розроблено* психологічно обґрунтовану стратегію формування особистості як екологічно відповідального суб'єкта власної життєдіяльності.

Умови одержання звіту: За договором, 01171. Київ — 171, вул. Антоновича 180 УкрІНТЕІ.

СПИСОК АВТОРІВ:

Керівник НДР
зав. лабораторії
екологічної психології
доктор психол. наук,
професор

Ю.М.Швалб
(вступ, висновки, розділ 1.1, розділ
2.1, розділ 4.1)

Провідний науковий
співробітник,
канд. психол. наук

О.В.Рудоміно-Дусятська
(розділ 1.2, розділ 2.5,
розділ 3.1)

Провідний науковий
співробітник,
канд. психол. наук

О.О.Вовчик-Блакитна
(розділ 1.4, розділ 3.3,
розділ 4.5)

Старший науковий
співробітник,
канд. психол. наук

О.Л.Верник
(розділ 2.2, розділ 2.3,
розділ 2.4, розділ 4.3)

Науковий
співробітник

О.В.Матвієнко
(розділ 4.2.)

Молодший науковий
співробітник
канд. психол. наук

Кирпенко Т.М.
(розділ 1.3, розділ 3.2,
розділ 4.4)

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Особистість в екопсихологічному вимірі	9
1.1.Еволюційна метафора в психологічній структурі способу життя.....	9
1.2.Проблеми ідентичності особистості в контексті еколого-психологічних досліджень.....	11
1.3.Вольовий компонент особистості в регуляції екологічно орієнтованої життєдіяльності.....	13
1.4.Емоційне благополуччя як основа екологічно орієнтованої життєдіяльності особистості.....	14
Розділ 2. Психологічні основи екологічно орієнтованої життєдіяльності особистості.....	15
2.1.Становлення особистості як суб'єкта життєдіяльності.....	15
2.2.Термін «життєдіяльність» у публікаціях психологічних досліджень: історичний аналіз.....	18
2.3.Життєдіяльність особистості як предмет психологічного дослідження....	19
2.4.Проблема життєвого шляху особистості і її життєдіяльності	21
2.5.Еколого-психологічні аспекти дослідження життєдіяльності особистості.....	23
Розділ 3. Емпіричні дослідження особистісних детермінант екологічно-орієнтованої життєдіяльності	24
3.1.Емпіричне дослідження ідентичності особистості як чинника екологічності її життєдіяльності.....	24
3.2.Емпіричне дослідження зв'язку самоконтролю, вольової регуляції та екологічно-орієнтованої життєдіяльності	28
3.3.Емпіричне дослідження сім'ї як соціоекологічної системи в просторі мегаполісу.....	29
Розділ 4. Особистість у складних життєвих обставинах	31
4.1.Психологічна структура складних життєвих обставин життя особистості.....	31
4.2.Екологічна складова адаптації особистості до змін умов буття.....	33
4.3.Психологічна безпека особистості в медійному просторі.....	34
4.4.Вплив вольових процесів на регуляцію поведінки в екстремальних умовах життєдіяльності.....	35
4.5.Оптимізм як основа вибору стратегії подолання наслідків складних життєвих обставин.....	36
Висновки	39

I. ВСТУП

Актуальність проведення науково-дослідної роботи із зазначеної теми визначається тим, що життєдіяльність сучасної людини, яка базується на установках суспільства споживання, ескалації матеріальних потреб, є провідним чинником погіршення стану навколишнього середовища. Сучасні дослідження в галузі екологічної психології, пов'язаних з нею наукових дисциплін, доводять необхідність трансформації традиційних цінностей та смислів особистого життя, осмислення людиною цінностей суспільства споживання як руйнівних для свого існування, можливість зміни ціннісних пріоритетів з предметно оформлених показників рівня споживання на якісні показники способу буття. Тому виникає необхідність встановлення особливостей функціонування особистості як провідного чинника становлення і реалізації еколого-орієнтованих способів життєдіяльності в різних сферах суспільного буття.

Процеси гуманізації, які є визначальною рисою сучасної психологічної науки, довели необхідність вивчення особистості як самодетермінованого суб'єкта власного буття. Фундаментальні психологічні дослідження (С.Л.Рубінштейн, К.О.Абульханова, Т.М.Титаренко, Л.В.Сохань) проведені на основі принципів системності, суб'єктності, екологізму доводять вирішальне значення особистісної детермінації в процесі розбудови власного життя та наповнення його екологічним змістом. Представники суб'єктного підходу в психології (К.О.Абульханова, В.В.Знаков, К.В.Карпинський, Ю.Г.Панюкова та ін.), вивчаючи особистість як суб'єкта власного життя, виділяють функції окремих особистісних утворень – життєвої позиції, життєвих сценаріїв, структур самосвідомості, характерологічних особливостей у становленні та реалізації життєвих планів та програм, у здійсненні стратегій життєдіяльності.

На цьому методологічному підґрунті розгортаються еколого-психологічні дослідження життєвого шляху особистості. Такі дослідження доводять вирішальне значення суб'єктно-особистісної детермінації в процесі розбудови власного життя як наповненого екологічним змістом.

Українськими вченими Ю.М.Швалбом, В.О.Скрещем, А.М.Львовичкіною та іншими виявлений вплив окремих особистісних чинників, що визначають розвиток екологічної свідомості та відповідних їй стратегій діяльності та життєдіяльності у довіллі. Т.В.Івановою, О.В.Грішиним показано, що особистість як єдність мотиваційних, емоційних, вольових, рефлексивних та ціннісно-сміслових характеристик визначає зміст екологічного мислення, екологічного світогляду та морально екологічної поведінки. Суттєвим є те, що особистість вивчається в контексті реальної життєдіяльності як суб'єкт створення буттєвих просторів, які мають життєвий смисл для неї, з якими вона ідентифікує себе і на цій підставі оберігає та розвиває їх.

В зарубіжній екологічній психології виділяються проблеми екологічно орієнтованої життєдіяльності та способу життя, зокрема, екологічно орієнтованого стилю життя («ecology friendly lifestyle») (К. Сондерз (С.

Saunders)), зв'язок екологічних установок і цінностей із зберігаючими діями (У. Шульц (W. Schultz)); організація власного місця для проживання і вплив цих дій на навколишнє середовище (С. Клейтон (S. Clayton)); вплив споживчої поведінки на довкілля (А. Ебрео, J. Vining); соціальне і психічне здоров'я й зв'язок з природою (К.Н. Irvine, S.L. Warber). В цілому даний напрям в зарубіжній психології отримав назву «зберігаюча психологія» («conservation psychology»).

Однак поза увагою дослідників залишаються питання структурно-ієрархічної організації особистості, у якій провідну роль відіграють її ціннісно-сміслові рівні, як чинника життєдіяльності. Практично відсутні теоретичні та експериментальні розробки проблеми взаємодії різнорівневих утворень особистісної структури, їх ієрархічних та координаційних зв'язків у становленні і реалізації еколого-орієнтованої життєдіяльності особистості. Такі дослідження відкривають нові перспективи формування суб'єктності особистості щодо екологізації свого способу життя соціокультурними засобами, наприклад, у навчально-виховному процесі, діяльності засобів масової комунікації тощо.

Результати науково-дослідної роботи лабораторії мають стати етапами подальшої розробки ряду таких фундаментальних проблем психологічної науки, як сутність екопсихологічної свідомості сучасного громадянина, роль екологічної освіти в період трансформації суспільства, визначення психологічного підґрунтя самореалізації Людини у Світі. Остання проблема розглядається в контексті реалізації свободи й відповідальності людини за себе і свої стосунки із зовнішнім світом.

Мета роботи — розробити модель особистісних ціннісно-сміслових утворень як детермінант становлення і реалізації еколого-орієнтованого способу життєдіяльності в різних сферах суспільного буття.

Об'єктом дослідження є екологізація способу життя у сучасному світі.

Предметом дослідження є ціннісно-сміслові конструкти особистості в екологічно орієнтованій життєдіяльності

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми дослідження особистісних засад еколого-орієнтованої життєдіяльності»
2. Визначити можливості пояснювального потенціалу структурного підходу до вивчення особистості у дослідженні особистісних чинників організації життєдіяльності.
3. Виділити можливі напрямки та механізми впливу ціннісно-сміслового рівня особистісної структури на перебіг психічних явищ, які утворюють інші її рівні, в процесі здійснення екологічно-орієнтованої життєдіяльності.
4. Визначити шляхи зворотного впливу когнітивних та емоційних характеристик особистості на зміст та динаміку процесів у сфері її

цінностей та смислів, коли йдеться про детермінацію екологічно-орієнтованої життєдіяльності.

5. Розробити та верифікувати модель взаємодії різнорівневих особистісних утворень як чинників екологічно орієнтованої життєдіяльності.
6. З'ясувати можливі шляхи формування особистісних смислових конструктів в процесі такої структурної динаміки особистості, яка зумовлює екологізацію її способу життя .

Методи дослідження: теоретичні (історичний, порівняльний, системні методи аналізу та метод моделювання), емпіричні (методи опитування, інтерв'ю, тестування), методи статистичної обробки емпіричних даних.

Дослідження здійснювалося у три етапи (2016 – 2018 рр.): на першому - здійснений теоретико-методологічний аналіз проблеми, побудована теоретична модель дослідження, визначенні емпіричної моделі, дослідницький інструментарій, структура та етапи емпіричного дослідження. на другому - організоване та проведене емпіричне дослідження особистісних чинників еколого-орієнтованої життєдіяльності, здійснені аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження; на третьому - проведені узагальнення результатів теоретичного та емпіричного етапів дослідження, формулювання висновків та практичних рекомендацій; підготовка рукопису звітної монографії.

У звітному році проводилось узагальнення результатів дослідження та впровадження результатів проміжних тем під час читання лекцій у вузах (навчальні курси з екологічної психології, психології соціальної роботи, педагогічної та вікової психології), в доповідях на конференціях та публікаціях виконавців роботи у періодичних виданнях.

Стан впровадження продукції:

Етап впровадження : перший (опри-лю-днення і розповсюдження продукції серед цільової групи користувачів) та *другий* (вико-ри-стання продукції цільовою гру-пою користу-ва-чів)

Рівень впровадження : всеукраїнський

Об'єкти впровадження — 4 заклади вищої освіти та 2 органи державної влади та місцевого самоврядування.

Результати моніторингу впровадження продукції:

Створена продукція набула достатньо широкого оприлюднення і розповсюдження, оскільки основні результати дослідження опубліковано у 57 наукових статтях у фахових виданнях, які згідно із обов'язковим переліком розсилки, поступили до 8 провідних наукових бібліотек України та, згідно із вимогами МОН України, подані на сайті електронної бібліотеки НАПН України (<http://lib.iitta.gov.ua/>) у електронній формі, що забезпечує широкий доступ до цієї продукції для цільової групи користувачів.

За результатами дослідження виконавцями опубліковано 1 монографія, 1 хрестоматія, 8 збірників наукових праць, які також знаходяться у фондах провідних бібліотек, що забезпечує широку можливість для ознайомлення з ними користувачами продукції.

Отримано документальне підтвердження впровадження у формі угод, що передбачають впровадження 4 об'єктами впровадження та двома довідками про впровадження.

В якості *цільових груп* моніторингу впровадження результатів наукового дослідження виступили: науковці-психологи, практичні психологи, які працюють у галузі освіти, організаціях та підприємствах, керівники різних рівнів, викладачі, які здійснюють професійну підготовку фахівців, фахівці різних професій "людина-людина/

Основними *методами* моніторингу стали: *огляд* наукових, навчальних, довідкових, періодичних фахових видань, електронних ресурсів, матеріалів міжнародних і всеукраїнських конференцій, інших науково-практичних заходів, документів і матеріалів, підготовлених із використанням результатів наукового дослідження публікацій у ЗМІ, мережі Інтернет тощо, *збирання та опрацювання* статистичних даних.

В якості основних *інструментів* моніторингу були застосовані такі засоби: 1) збирання інформації за допомогою цілеспрямованого пошуку та контекстних запитів в мережі Інтернет, каталогах бібліотек тощо, використання лічильників відвідувачів на Інтернет-ресурсах, фіксація кількості завантажень підготовленої за НДР та розміщеної в Електронній бібліотеці НАПН України, сайті лабораторії (<http://ecopsy.com.ua/>) та сайті збірника наукових праць (<http://www.apppsychology.org.ua>) наукової та науково-виробничої продукції, реєстр документів, які підтверджують впровадження тощо; 2) аналіз та узагальнення інформації про стан упровадження результатів наукового дослідження.

Аналіз і узагальнення інформації згідно із вищенаведеними критеріями дозволяють зробити висновок про впровадження результатів наукового дослідження як успішне

Соціальний ефект впровадження результатів дослідження:

Забезпечено викладачів курсів з практичної психології та практикуючих психологів новими науковими знаннями та технологіями психологічного консультування і психотерапії, що відповідають вітчизняним соціокультурним умовам.

Перелік відомостей, що підтверджують достовірність впровадження результатів дослідження:

Кількість об'єктів упровадження результатів – 6

Навчальні заклади – 4

1. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.
2. Маріупольський державний університет
3. Київський національний університет імені Тараса Шевченка

4. Чернігівський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

Організації – 2

1. Славутицький центр соціально-психологічної реабілітації населення
2. Бородянський центр соціально-психологічної реабілітації населення

II. ОСНОВНА ЧАСТИНА

Розділ 1. Особистість в екопсихологічному вимірі

1.1. Еволюційна метафора в психологічній структурі способу життя

Життя людини, стає справжнім об'єктом психології як науки. Причому, життя береться тут не у фізичному або біологічному змісті, а у філософсько-психологічному, як Буття, як процес розгортання життя у формах усвідомлення і переживання. Поняття людини втрачає якусь абстрактно-універсальну «сутність», але знаходить індивідуальне «особа», своє «Я». Поняття людини перестає бути тільки одиницею статистики, а наповнюється пристрасністю діючого індивіда. Поняття життя втрачає свій чисто біологічний зміст й отримує соціальне, психологічне й діяльнісне наповнення. Життя перестає бути фактом існування, а стає особистісним фактом – воно «моє» («твоє», «наше», «його», «чуже» і т.д.) Таким чином, феноменологія життя представлена у свідомості індивіда двічі: як невід'ємна властивість універсуму живої природи і як переживання власного існування.

У методологічному контексті такий спосіб зв'язку фіксується у так званій «матрьошечній» моделі, де кожний процес може бути представлений як вбудований в такий же за своїми законами функціонування, але більший за масштабами існування. Такий спосіб моделювання наочно показує, що існування кожного індивідуального життя є тільки проявом загального універсуму, але універсум життя існує тільки у індивідуальних формах життя.

Світоглядна картина Світу обов'язково містить у собі дві моделі – модель законів існування Світу і модель законів існування Людини. Освоєння індивідом цієї картини світу і відбувається через формування особистої впевненості у тому як «правильно» існує світ і як «правильно» має жити людина. Внутрішня узгодженість цих двох моделей «правильності» задає особистості базові принципи розуміння організації загального простору життя та побудови власної життєдіяльності у цьому просторі.

Саме концепція еволюції є найближчою для нашого буденного розуміння моделлю законів змінюваності (мінливості) світу природи і саме через неї ми будуємо власний закон природності нашого буття. При цьому, із всієї цілісної наукової концепції ми «висмикуємо» те чи інше окреме положення, і в нашій буденній свідомості воно функціонує як одна з базових метафор розуміння світу в цілому. Спираючись на цю метафору ми починаємо конструювати наш власний принцип «правильної» організації процесу життя і життєдіяльності. Через таку метафору ми й досягаємо необхідного і достатнього рівня узгодженості наших уявлень про природний світ і про себе. І тому ця метафора стає своєрідною «точкою відліку» для нашого сприйняття і оцінки власного життя як «правильного» та «нормального». Тобто, еволюційна метафора, з одного боку, виступає у якості психологічного інструменту сприйняття навколишнього середовища, виокремлюючи із всього розмаїття об'єктивних змін тільки ті, які

відповідають уявленню про «закономірність» життя і, з іншого боку, стає основою нашої психологічної готовності діяти певним чином, стає психологічною основою поведінкових установок.

Чотири концепції еволюції життя та їх відображення у моделях організації способу життя людини

У філософсько-гуманістичному плані існує чотири теорії еволюції, на наш погляд, можна поділити на дві групи за базовою парадигмальною основою. Перша теорія – це теорія природних катастроф Ж.Л.Кюв'є [35], яка стверджує, що періоди стабільності форм життя завершуються із настанням глобальної катастрофи. У психологічному плані особистісна орієнтація на таку модель «правильності» життєустрою приводить до формування двох типових установок. Перша заснована на відвертому страху перед невідворотним катастрофічним майбутнім до якого треба готуватися вже зараз і бути готовим завжди. Друга типова установка – це загальна орієнтації на отримання усіх можливих радощів від життя сьогодні при відмові від власного майбутнього. Друга теорія – це теорія Ч.Дарвіна [27], яка стверджує, що еволюційний розвиток природи відбувається завдяки виникненню генетичних мутацій, які виявляються у морфологічних змін в будові індивідуального організму, та закріплюються і накопичуються на популяційному рівні, якщо ці зміни дають перевагу у конкурентній боротьбі за виживання.

Розгортка конкурентної метафори у соціальну площину буття особистості визначає дві базові підстави побудови життєдіяльності індивіда. По-перше, це нескінченне прагнення до накопичення концентрації життєвих ресурсів. По-друге, оволодіння певним ресурсом стає окремою і провідною задачею життєдіяльності, а її реалізація передбачає боротьбу з іншими суб'єктами. Прийняття еволюційної моделі Ч.Дарвіна як базової метафори способу життя робить нас носіями і джерелом нескінченних конфліктів у боротьбі за накопичення непотрібних ресурсів без усвідомлення їх цільового призначення, розплачуємося за це втратою сенсу життя.

Третя теорія – це теорія Ж.-Б. Ламарка, яка стверджує, що еволюційний розвиток природи відбувається завдяки виникненню (знаходженню) нових способів взаємодії тварини з елементами оточуючого середовища, які призводять до змінювання у морфологічній будові тих органів, які забезпечують цей спосіб дії. За Ж.-Б.Ламарком змінювання способу дії детермінується внутрішньою потребою, яку він назвав «прагненням до досконалості». Еволюційна метафора «прагнення до досконалості» у психологічному просторі життєдіяльності особистості виражена у трьох провідних формах. По-перше, при переважній орієнтації на культурні зразки ця метафора задає розвиток особистості через специфічну форму освіти, яка на сьогодні описується як «розвивальне навчання». По-друге, при переважній орієнтації на нормативну сферу соціального буття ця метафора задає взірці «бездоганності» як вищої, ідеальної форми організації життєдіяльності. По-третє, при переважній орієнтації на досягнення індивідуальної унікальності у

певному виді діяльності ця метафора задає ідеал майстерності як безкінечного шляху удосконалення.

Четверта теорія – це теорія П.О.Кропоткіна, яка стверджує, що еволюційний розвиток природи відбувається завдяки виникненню і ускладненню форм спільності в структурі життєдіяльності живих організмів. Сам П.О.Кропоткін⁸ визначив свій погляд на еволюцію через поняття «взаємодопомога». П.О.Кропоткін наполегливо стверджує, що історію людства неможна зводити до історії війн та знищення одного одним, що дійсна історія людства – це історія форм сумісності, а звідси – історія розвитку етики і розуму. Слід підкреслити, що незважаючи на відсутність підтримки і популяризації еволюційних поглядів П.О.Кропоткіна, вони завжди мали своїх прихильників, а на сьогодні їх актуальність стала просто очевидною. Політики і економісти можуть скільки завгодно тлумачити про користь конкуренції, але на рівні буденної свідомості ми добре розуміємо, що боротьба призводить тільки до удосконалення засобів життєдіяльності, але не надає розвитку і зростання а ні індивіду, а ні спільноті, а ні людству. Доповідь Римського клубу 2017р. під назвою «Сомеон!» вказує на два ключові елементи подальшого прогресу і виживання людства. Це, з одного боку, необхідність зміни глобальної установки конкурентності на установку взаємної підтримки і допомоги, та, з другого боку, – необхідність зміни базових орієнтирів екологічної свідомості людства. Ми вважаємо, що саме ідея еволюції через взаємодопомогу відкриває перспективи формування такого нового погляду на нашу взаємодію з оточуючим світом і світом живої природи. Епоха прямого використання природи як ресурсу для виробництва, її знищення і забруднення має закінчитися.

1.2. Проблеми ідентичності особистості в контексті еколого-психологічних досліджень

Важливим психологічним чинником екологізації повсякденної життєдіяльності виступає здатність людини до самовизначення по відношенню до зовнішніх впливів та своїх внутрішніх спонук. Важливим психологічним чинником екологізації повсякденної життєвої активності виступає здатність людини до самовизначення по відношенню до зовнішніх впливів та своїх внутрішніх спонук до цієї активності. Ядром самосвідомості особистості в аспекті самовизначення є її ідентичність, яка впливає на всі складові Я-концепції. За В.А.Петровським, який розробляє суб'єктний напрямок в психології особистості, бути особистістю - означає бути не тільки суб'єктом предметної діяльності, а також бути суб'єктом самосвідомості. Предмет психологічних досліджень особистості як суб'єкта самосвідомості - це відкриття та переживання людиною власного "Я", власної ідентичності.

Предметом нашого дослідження є визначення способів та механізмів впливу переживання людиною своєї ідентичності на осмислення, внутрішнє та зовнішнє перетворення умов та обставин свого життя. Таке дослідження є

необхідним для розгляду ідентичності особистості як чинника екологічності її життєдіяльності.

Ідентичність – самовизначення особистістю себе в термінах психологічних, фізичних рис, соціальних категорій, внаслідок чого вона відчуває свою цілісність, тотожність, неподільність історії свого життя. Переважаючою ідеєю в сучасній психології є ідея про наявність двох основних аспектів ідентичності - орієнтованого на соціальне оточення (соціальна ідентичність) і на унікальність проявів особистості (особистісна ідентичність) (Дж. Мід, І. Гоффман, Ю. Хабермас, Х. Теджфел, Дж. Тернер, Г.°Брейкуелл та ін.).

Соціальна ідентичність – це самовизначення особистості в термінах соціальних категорій (професійних, статевих, сімейно-рольових тощо), внаслідок чого о. відчуває себе належною до певної соціальної групи. Соціальна ідентичність складається з окремих ідентифікацій та визначається належністю людини до різних соціальних категорій: раси, національності, статі і т. д. [9].

Особистісна ідентичність - це самовизначення особистості в термінах фізичних, психологічних рис, усвідомлення власних цінностей, цілей внаслідок чого особистість відчуває себе індивідуальною та неповторною. Функцією особистісної ідентичності є прийняття самостійних рішень, що відповідають власним цінностям, цілям, припинення слідування ритуалізованому набору дій та рефлексія щодо цілей та тактики власної поведінки. Особистісна ідентичність - сукупність характеристик, які роблять людину подібною собі (в часі та просторі) та відмінною від інших.

В контексті теми нашого дослідження, виходячи з наведених визначень, можна вважати, що розвинена особистісна ідентичність, уявлення особистості про себе як неповторну індивідуальність, зумовлюють логіку її життєвої активності, прагнення у ній протистояти тиску стандартів та вимог суспільства споживання. Однак без розкриття психологічних способів та механізмів цього протистояння неможливо зрозуміти як складається та діє така ідентичність у реаліях сучасного суспільства споживання, неможливо виділити умови, шляхи та засоби її спрямованого формування в процесі становлення особистості.

Узагальнення підходів до дослідження ідентичності дозволяє виділити два аспекти, в яких розкриваються взаємозв'язки між проявами ідентичності людини і організацією нею своєї життєдіяльності. Сутність першого аспекту полягає в тому, що для підтримки і захисту своєї ідентичності суб'єкт трансформує середовище життєдіяльності та його окремі компоненти, немов би втілюючись в них, певним чином персоналізуючи їх. Сутність другого аспекту полягає в тому, що життєве оточення, яке виражає «Я» особистості, так чи інакше психологічно присвоюється нею, сприймається та переживається як «моє» і на цій підставі зберігається та захищається.

Однак, залишається не вивченим питання відмінностей у змісті персоналізації та «психологічного привласнення» життєвого оточення в

умовах, коли в самосвідомості особистості домінують переживання чи-то особистісної чи-то соціальної ідентичності. Якщо існують такі відмінності, чи зумовлюють вони екологічність/ неекологічність життєдіяльності людини?

Таким чином виникає необхідність проведення емпіричного дослідження особистісної ідентичності як чинника еколого-орієнтованої життєдіяльності.

1.3. Вольовий компонент особистості в регуляції екологічно орієнтованої життєдіяльності

Визначено, що важливим фактором, що впливає на екологічну поведінку можна вважати самоконтроль. Розпоряджаючись особистісними ресурсами, людина отримує можливість будувати відносини зі світом і в цьому процесі формувати самого себе. Активність, саморегуляція, саморозвиток і самовдосконалення - ключові характеристики людини як суб'єкта життя. Міра саморозвитку особистості пов'язана з мірою її активності в організації подій свого життя. Через управління подіями стає можливим управління змінами самої особистості - саморозвиток. Поняттям «саморозвиток» описуються такі феномени розвитку, які представлені актами довільної, цілеспрямованої, керованої особистістю самозміни. Саме вольові процеси впливають на здатність вести себе незалежно від будь-яких обставин (і навіть всупереч їм), керуючись при цьому власними, свідомо поставленими цілями.

Коли йдеться про волю й самоконтроль, мається на увазі їхнє взаємне проникнення один в одного. Оскільки чіткого визначення вольового самоконтролю не існує, а є тільки поняття вольовий контроль. У зв'язку з тим, що здійснення дій відбувається частіше всією при наявності зовнішніх і внутрішніх перешкод, що можуть призвести до відхилення від заданої програми дії і не досягнення мети, потрібно здійснювати свідомий самоконтроль за одержуваними на різних етапах результатами. Отже, науковцями самоконтроль розуміється як свідомий контроль, здійснюваний людиною над своєю поведінкою, думками й почуттями, регулювання та планування своєї діяльності. Самоконтроль дозволяє людині свідомо змінювати напрямок своїх думок, утримувати себе від небажаних дій, свідомо керувати власним життям.

Відтак людина завдяки своїй волі починає керувати своєю активністю в світі, будувати свої відносини зі світом і на цій основі будувати індивідуальну картину світу в самій собі, формувати свій внутрішній світ. Таким чином основною функцією волі є підвищення ефективності діяльності через вибір дії при конфлікті цілей та мотивів, свідома зміна сенсу дій, регуляція психічних станів і психічних процесів, регуляція власного способу життя. Визначено, що в процесі діяльності формується індивідуальний стиль прояву вольової регуляції особистості, який визначає успішність,

результативність, якість її діяльності та саморозвитку загалом. Людина, що володіє сильною волею, уміє долати будь-які труднощі, що зустрічаються на шляху до досягнення поставленої мети; при цьому виявляє такі вольові якості, як мужність, сміливість, витривалість, наполегливість тощо.

Вольова регуляція діяльності та поведінки людини, таким чином, являє собою особливу, вищу форму прояву загальної психічної регуляції. Ми розглядаємо вольову регуляцію як вищий рівень регуляції, що є різновидом довільної регуляції, особливою формою її прояву, як свідомої активності особистості, що дозволяє їй управляти своєю поведінкою за допомогою системи певних дій і якостей особистості.

Екологічна відповідальність пов'язана з такими якостями особистості, як самоконтроль, вміння передбачати найближчі і віддалені наслідки своїх дій в природному середовищі, критичне ставлення до себе та інших. Дотримання моральних вимог, пов'язаних зі ставленням до природи, передбачає розвинену переконаність, а не страх за можливе покарання і засудження з боку оточуючих. Таким чином вибір індивідуальної моделі поведінки, в тому числі екологічно-орієнтованої, впливає внутрішня позиція особистості, відповідальність, активність і усвідомленість діяльності, розуміння людиною свого місця в світі, своєї глибокої взаємозв'язку з навколишнім середовищем. Вольова дія завжди пов'язана зі свідомістю мети діяльності, її значущості, з підпорядкуванням цій меті виконуваних дій.

Вказані теоретичні положення стимулюють необхідність проведення емпіричного дослідження вольового компоненту особистості в регуляції екологічно орієнтованої життєдіяльності.

1.4. Емоційне благополуччя як основа екологічно орієнтованої життєдіяльності особистості

Предметом нашого наукового аналізу стали особистісні, а саме - емоційні чинники екологічної орієнтації життєдіяльності. Особистісні детермінанти, що в сукупності та індивідуальній конфігурації утворюють особистісний потенціал кожної людини, є достатньо широким полем, яке можна умовно розділити на основні структурні складові. Перша складова – це є рівень сенсів та цінностей, що об'єднує ціннісні орієнтації, життєві цілі, устремління та життєві смисли. Друга складова – когнітивна, охоплює знання та уявлення, базові установки поведінки, усвідомлення відповідальності та обов'язку. Третя складова – емоційна, що визначається такими опціями, як задоволеність власним життям, особистим статусом, професійною реалізацією, відчуттям щастя, ставленням до себе. Четверта складова - регулятивна об'єднує локус контролю, вольову сферу, механізми прийняття рішень. Разом з тим, зазначимо, що власне особистісний смисл (поняття, котре використовується в психологічній теорії діяльності та психології смислу (О.М.Леонтьев, О.О.Леонтьев, Д.О.Леонтьев) відображає певну

значущість чогось для людини, лежить в основі емоцій, маючи недиференційований, довербальний характер.

Якщо в структурі детермінант екологічно орієнтованої поведінки переважають індивідуальні установки, які базуються на переживаннях та емоційному досвіді, то прояви такого роду поведінки будуть більш виразними, оскільки такі установки вже інтеріоризувались, свідчать про екологічноорієнтовану самосвідомість, тобто стали індивідуальними нормами поведінки. Якщо ж переважають суто правові детермінанти, чи обов'язку отже можна твердити, що основним регулятором еколого-орієнтованої поведінки виступають зовнішні відносно людини принципи.

За умови відсутності домінуючих детермінант можна припускати, що структура установок еколого-орієнтованої поведінки є недостатньо диференційованою, а екологоорієнтована мотивація поведінки не є доволі усвідомленою, що може тягти за собою як зниження відповідної активності, так і сили протидії неекологічним проявам у вибудові власного життєвого середовища.

На рівні аналізу емоційних чинників важливим видається проаналізувати значущі для визначення еколого-орієнтованої орієнтації життєдіяльності особистості такі показники як емоційне благополуччя, задоволеність власним життям, особистим статусом, професійною реалізацією, відчуття щастя.

Емоційне переживання особистістю власного життя як цілісного, відбиває загальний рівень її психологічного благополуччя і вірогідно визначає екологічно орієнтовану спрямованість її життєдіяльності. Базові переконання особистості стосовно навколишнього світу і себе, що формуються впродовж перших етапів онтогенетичного розвитку у взаємодії з найближчим оточенням, згодом можуть трансформуватись лише під впливом значущих для особистості подій.

Саме оптимістичне, життєрадісне емоційне світосприйняття особистості, сповнене вірою у майбутнє може стати основою для її подальшого розвитку в напрямку екологізації свого близького та більш широкого життєвого простору.

Теоретичні припущення, які сформульовані в результаті аналізу проблеми мають бути перевіреними у емпіричному дослідженні.

Розділ 2. Психологічні основи екологічно орієнтованої життєдіяльності особистості

2.1. Становлення особистості як суб'єкта життєдіяльності

Проблема особистості як суб'єкта еколого-орієнтованої життєдіяльності потребує розуміння психологічних механізмів і напрямків розвитку особистості як суб'єкта життєдіяльності.

Трактування розвитку як особливого процесу виникнення (формування) таких психологічних новоутворень, які можна визначити як діяльнісні здатності, що забезпечують становлення й функціонування індивіда як повноцінного суб'єкта різних видів діяльностей у певних сферах соціокультурних практик. Іншими словами діяльнісні здатності дозволяють індивідові не тільки включитися в конкретні види діяльностей, але й самостійно будувати їх як культурну практику.

Таке розуміння здатностей дозволяє уточнити й поняття суб'єкта діяльності. Бути суб'єктом діяльності означає володіння індивідом здатністю організовувати відповідні ситуації, управляти процесами здійснення цільових конструктів і керувати необхідними змінами в системах діяльності.

Діяльнісний підхід дає змогу визначити загальний психологічний механізм розвитку суб'єктних здатностей особистості, але він не може слугувати граничною рамкою при визначенні особистості як суб'єкта життєдіяльності. Сьогодні стає все більш очевидним, що психологічне розуміння особистості може бути побудованим тільки через її зв'язок із універсамом світу та життя, що вимагає розробки цілої низки відносно нових психологічних категорій, від образу світу до життєдіяльності особистості. В цьому контексті особистість може бути розглянута як носій життєвих смислів, як суб'єкт власної життєдіяльності і побудови життєвих відносин зі світом людської культури та соціальними системами.

Зробимо наступні узагальнення:

1. Принципова подібність механізмів розвитку в кожному векторі і їх інтенційна єдність (становлення здатності індивіда бути суб'єктом життєдіяльності), дозволяє говорити про їхню зв'язність й можливості інтеграції на кожному етапі розвитку. Взаємозв'язок векторів розвитку означає виникнення певного суб'єктивного простору реалізації відповідних здатностей у конкретних ситуаціях діяльності. Так, взаємозв'язок вектора соціалізації й вектора персоналізації виявляється у виникненні простору прийняття рішень індивідом як суб'єктом життєдіяльності, тому що будь-яке прийняте рішення водночас детерміноване соціальною нормативністю, закладеною в структурі ситуації вибору й усвідомлюваним змістом ситуації. Взаємозв'язок векторів персоналізації та індивідуалізації виявляється у виникненні простору життєвих цілей і планів, тому що життєве планування водночас детерміноване, з одного боку, цінностями й ідеалами особистості і, з іншого боку, потребнісно-мотиваційними станами індивіда, усвідомлюваними як компонент Я-Образособистості. Взаємозв'язок векторів соціалізації й індивідуалізації виявляється у виникненні простору способу життя, тому що ментальні схеми способу життя одночасно детерміновані, з одного боку, прийнятим стилем життя й, з іншого боку, прийнятими соціальними стандартами рівня і якості життя.

2. Вектори розвитку не тільки взаємодіють, створюючи зазначені інфраструктури свідомості, але в просторі свідомості індивіда вони

інтегруються в цілісний конструкт самосвідомості особистості, який переживається як цілісне «Я» особистості.

3. Розробка теорії розвитку індивіда як суб'єкта життєдіяльності й соціальних відносин передбачає не тільки зміну вихідної методологічної установки, але й способу моделювання генезису особистості. Розвиток потрібно розглядати як процес ускладнення й розгортання активності самого індивіда, як форму його суб'єктності, у якій і формуються його здатності як психологічні новоутворення. Таким чином, розвиток особистості, у тому числі і її соціальний розвиток, можна представити як дію реципрокного механізму диференціації й інтеграції психологічних функцій і сформованих здатностей. Крім того, можна стверджувати, що на різних етапах онтогенезу особистості превалюють то процес диференціації, то інтеграції, але вони обоє завжди присутні як єдиний механізм.

4. Вищий рівень інтегрованості здатностей індивіда проявляється в їх «обертанні» із зовнішніх об'єктів діяльності на психологічні процеси самого індивіда, тобто коли індивід стає суб'єктом самозмінювання і самоствердження. Очевидно, можна стверджувати, що таке «обертання» і є провідною функцією самосвідомості особистості, як вищої інстанції психологічного забезпечення життя й діяльності людини.

Запропонований підхід до розуміння психологічних механізмів і напрямків розвитку особистості як суб'єкта життєдіяльності дозволяє іншим чином розглянути й проблему рушійних сил розвитку. Достатньо очевидно, що вирішувані особистістю життєво значущі задачі (діяльності, спілкування, організації буття тощо) є тільки необхідною умовою розвитку, а власне механізми постановки і прийняття таких задач має знаходитися в іншій психологічній сфері особистості. Традиційно витoki активності індивіда прийнято описувати через категорію мотиву і ми не будемо порушувати цю традицію. Тобто наступний крок нашого аналізу і теоретичної будови стосується мотиваційних підстав життєдіяльності особистості.

На рівні життя й життєдіяльності особистості необхідно розглядати принципово різні типи (або види) мотиваторів, які неможливо звести до єдиного поняття мотивації, прийнятому в класичній психології.

Перший параметр задається джерелом активності особистості, який можна представити як біполярну вісь, де: один полюс утворюють усілякі предметності, які так чи інакше задовольняють потреби індивіда, тобто як потребнісні стани особи, другий полюс утворюють особистісні інтенції, виражені в мріях, проектах, життєвих принципах і базових ідеях.

Другий параметр задається формою представленості мотиваторів у свідомості індивідів. Його також можна представити як біполярну вісь, де:

- один полюс утворюють усілякі приписи, виражені в прийнятих індивідом соціальних установках і очікуваннях, нормах а другий полюс утворює особистісна спонтанність, виражена в інтересах і пристрастях особистості.

Утворення цієї системи як особистісної цілісності здійснюється, на наш погляд, за рахунок дії особливого психологічного механізму, який можна позначити як прагнення до ствердження самоідентичності особистості.

Задача на самоідентичність сама по собі не є мотиватором, але її вирішення дозволяє особистості стає суб'єктом вибору власних життєвих мотивів і набувати свободу відносно зовнішніх спонук життєвих обставин.

Запропонована модель є не тільки досить евристичною для розробки нових дослідницьких програм, але й гарним інструментом для цілого ряду психологічних практик, спрямованих на підтримку й розвиток особистості. Зокрема вона виявилась досить ефективною при роботі з людьми у складних життєвих обставинах та ситуаціях невизначеності – з біженцями й переселенцями, з людьми, що зазнали горе втрат та іншими категоріями населення, які потребують психологічної та соціальної допомоги.

2.2. Термін «життєдіяльність» у публікаціях психологічних досліджень: історичний аналіз

В філософсько-науковій літературі радянської школи, життєдіяльність розглядається в контексті розробок К. Маркса, який використовував дане поняття у зв'язку з проблемою виділення специфіки людського існування. Відповідно і життєдіяльність ототожнювалася з формами, структурою і видами соціального життя. В такому аспекті життєдіяльність розуміють як обумовлену історичним характером матеріального виробництва сукупну діяльність соціального суб'єкта, а її структура описується за допомогою категорій «матеріально-практична, духовно-практична і духовно-теоретична діяльність», «матеріальне і духовне виробництво». Тут же розглядаються і "суб'єкт-об'єктні" відносини спрямовані на активне в основному практичне перетворення середовища існування як парадигмальні в системі «Людина-Світ».

Разом з тим, в світлі глобальної екологічної кризи у сьогоденних публікаціях робиться спроба переосмислити поняття життєдіяльності в руслі робіт А. Швейцера, В. Вернадського, П. Тейяра-де-Шардена, в яких вона розуміється в екобіологічному сенсі, як активність живого пов'язана з підтримкою і розвитком життя через використання ресурсів середовища, як частини екосистеми. Слід зазначити, що на біологічному рівні життєдіяльність розглядається як активність індивіда, спрямована на підтримку і розвиток життя виду в біоценозі (біогеоценозах).

Відповідна ситуація спостерігається й щодо психологічних досліджень. Метою даного дослідження був аналіз змісту і контексту використання терміну «життєдіяльність» у психологічних дослідженнях. Для досягнення мети було поставлене завдання здійснити кількісний і якісний аналіз використання терміну «життєдіяльність» у публікаціях відповідної спрямованості минулих і поточних років. Даний аналіз складався з двох частин за хронологічною складовою. В першій – 1970-ті – 1990-ті роки ХХ

століття – основним джерелом даних було взято науковий журнал «Вопросы психологии». В – другій – українські, білоруські і російські дисертаційні дослідження середини 1990-х – 2010-х років.

Дослідження було організовано у декілька етапів. На першому, ми фіксували використання терміну «життєдіяльність» у текстах публікацій без аналізу його контексту. На другому етапі ми підсумовували кількість відібраних публікацій за роками з метою подальшого порівняльного аналізу. Згідно нашої гіпотези, кількість, точніше середньорічний відсоток відповідних публікацій до середини 1990-х років мав би бути суттєво нижчим за більш пізній період. Паралельно з цим ми склали формальний перелік авторів, підраховуючи частоту появи терміну в їхніх працях. Метою даної дії було виявлення тих науковців, які тим чи іншим чином включали поняття «життєдіяльність» у власні психологічні моделі. В результаті описаних вище дій ми відібрали науковців, в яких середній показник частоти на одну публікацію перевищував 3, до якого також долучили тих науковців, з меншим показником, в яких загальна частота була значною, що засвідчувало про стабільне з публікації в публікацію використання досліджуваного поняття, тобто в яких був відображений його психологічний зміст. Тож третій етап полягав вже у змістовному аналізі. Загальна кількість таких авторів склала 60 з 290 або майже 21%.

На наступному етапі ми почали опрацьовувати психологічно змістовне наповнення поняття в працях виділених авторів. Підсумком даного етапу стало виділення різних психологічних і соціально-психологічних контекстів життєдіяльності та їх групування, яке дало змогу означити різні сторони феномену.

Таким способом було виділено 6 груп значень терміну «життєдіяльність»:

- соціальна життєдіяльність людини, тобто активність в різних сферах соціального життя: професійній, освітній, громадській, економічній, політичній і т.і.;

- біологічна життєдіяльність людини, тобто його функціонування на рівні організму. Сюди зокрема увійшли роботи, пов'язані з безпекою життєдіяльності;

- життєдіяльність в особливих умовах. У дослідженнях, віднесених до цієї групи, основним контекстом є особливість активності людини в специфічних умовах: стрес, екологічно неблагополучні регіони, екстремальні умови, інформаційно-технологічний простір і т. і.;

- життєдіяльність соціальних груп: працівників колективів, класів в освітніх установах, етнічних груп;

- «реальна» життєдіяльність індивіда;

- життєдіяльність особистості як суб'єкта життя.

2.3 Життєдіяльність особистості як предмет психологічного дослідження

В радянській психології, починаючи з 30-х років ХХ століття затвердилося потрійне ставлення до поняття життєдіяльність. В усіх випадках в якості базового обґрунтування використовувалося посилення на класиків марксизму. З одного боку, широко цитованою, зокрема й в підручниках з психології, була думка К. Маркса про відповідність життєдіяльності тваринному рівню психічної організації. З іншого боку, усвідомлена життєдіяльність безпосередньо відрізняє людину від тваринної життєдіяльності. Даний контекст використовувався для обґрунтування ідеї того, що людина сама творить власне життя, життєвий шлях. У третьому випадку, розглядаючи життєдіяльність людини системотвірним чинником її особистості.

Зазвичай життєдіяльність особистості як психологічний конструкт у тому чи іншому вигляді розглядався або в системі «Людина – Життя», де життя розумілося, залежно від вихідних позицій, в якості біологічних, соціальних чи суспільно-історичних процесів, або в системі «Людина – Світ». В першому випадку людина аналізується в більшості особистістю, що формується у процесі життя. Тож тут вона стає суб'єктом розвитку, саморозвитку, але не діяльності, тобто її активність спрямовується не на перетворення навколишньої дійсності, а на самозміни, й, навіть більше, як вказувалося вище, досить часто в подібних дослідженнях вона ставала саме «продуктом». У другому, людина як суб'єкт активно змінює світ через власну діяльність. Світ, здебільшого, виступає (усвідомлюється) статичною структурою у вигляді умов, засобів, цілей, матеріалу й т. і. На даному рівні, життєдіяльність може розглядатися лише як життєдіяльність індивіда, але не особистості. Таким чином можна констатувати певний розрив між психологічною проблематикою того, що можна назвати «життя людини» і «світ людини».

Психологічна структура діяльності включає в себе щонайменше чотири компоненти – мотив, ціль, засіб і результат. Життєдіяльність крім вказаних, включає *життєво-смысло-ціннісний блок*. Системотвірний чинник діяльності мотив трансформується у *мотив життєвої дії*, який залежить не тільки від потребового стану особи, але й, з одного боку, від її життєвого досвіду, життєвого шляху, а, з іншого, від життєво-смыслових утворень.

Наступний елемент, що включається до життєдіяльності є *життєва ситуація*, або стан світу життя особистості, сприймання якої також залежить від життєвого досвіду і смысло-життєвих установок. Сприйняття життєвої ситуації дозволяє більш адекватно усвідомити *умови* виконання життєвої дії й сформулювати *життєву задачу*, мета якої на відміну від класичної задачі, спрямована пов'язується також і з смысловиттєвим рівнем. Усвідомлені умови і сформульована життєва задача стають передумовою щодо *прийняття рішення* про виконання життєвої дії. При його прийнятті актуалізується дія з *оцінювання ресурсів* для її виконання. Після *складання* і *виконання програми* особа отримує результат життєвої дії. Заслуговує на

увагу блок *оцінювання результату*. Варто зазначити, що на відміну від діяльності тут ми маємо подвійну оцінку – прагматичну або практичну, ту яка пов'язується з життєвим досвідом індивіда, і ціннісну, або з точки зору смислу і цілей життя. Нарешті, останньою складовою психологічної структури життєдіяльності можна розглядати *прийняття відповідальності* за результат життєвої дії, тобто наскільки те, що я зробив є тим, що зробив саме Я.

Як вказувалося, у порівнянні з діяльністю в психологічній структурі життєдіяльності з'являється ціннісно-смиловий рівень, тобто узгодження потенційної чи актуальної особистісної активності з глобально життєвими цілями і сенсами життя людини. Тож в життєдіяльності ми виділяємо такі три рівні структурних компонентів:

- 1) умови, фактори і матеріал;
- 2) цілі, задачі і ресурси;
- 3) значення, цінності і смисли.

Кожному з виділених рівнів життєдіяльності особистості відповідає свій рівень психологічного аналізу світу її життєдіяльності.

Розглянуті процеси функціонального забезпечення життєдіяльності визначають нереклексивні ментальні схеми, в основі яких перцепція. Проте, з набуттям досвіду на основі нереклексивних в людини формуються й рефлексивні схеми – у зворотньому порядку, тобто від кінцевого уявлення особистості про те, як воно «повинно» бути. Причому, це стосується як конструктивної, так і деструктивної гілки життєдіяльності.

На рівнях середовища і простору життєдіяльності про екологічність можна говорити лише через обмеження, через частинку «не»: не засмічувати, не забруднювати, не руйнувати, не відчужувати, не конфліктувати, не маніпулювати й т. і. Йдеться перш за все про збереження і підтримку. Саме сфери життєдіяльності особистості є тим базисом, на якому починається екологічність не як відсутність деструктивного, але як дещо конструктивне, як основа для розбудови власного ейкосу.

2.4. Життєвий шлях і життєдіяльність особистості

Кожна людина у процесі власного життя створює його історію. Вона пов'язується з тими чи іншими суспільно-історичними подіями – Чорнобильська катастрофа, «перебудова», Майдан, війна і т. і., з локальними подіями, які відіграли суттєву роль в житті індивіда – вступ або не-вступ до ВНЗ, кохання, втрата близької людини й ін., з вчинками особистості, які можуть мати суспільне значення – перемога на Олімпійських іграх, фарбування у кольори національного прапора шпилью висотки в центрі столиці країни – агресора, а можуть жодним чином не торкатися суспільства – заступитися за слабку людину, навіть просто сказати керівникові «ні». Вказане формує особистість. Як писав С. Рубінштейн – «людина лише остільки і є особистістю, оскільки має власну історію» Така індивідуальна

історія, біографія не тільки є джерелом знань про особистість, але й являє собою предмет психологічного вивчення – життєвий шлях.

Але, що таке життєвий шлях з точки зору психології? Елемент структури особистості чи її специфічна діяльність? Можливо життєвий шлях – це лише образ свідомості людини чи все ж соціальне явище, або, взагалі, інструмент дослідницької діяльності? Він формується, задається на певних етапах філо- / онтогенезу чи завжди у людини був і є? Життєвий шлях складається чи я його складаю? Якщо складаю, то з чого – з різних історій-наративів, чи з дій та вчинків? Однозначних відповідей на ці питання на сьогодні й досі не існує.

У нашому повсякденні через твори культури, насамперед масової, закріпилися такі слова і вирази як: «чужа / своя колія» (В. Висоцький), «мій шлях» (Ф. Сінатра), «дорога без кінця» (А. Асадуллін), «дороги, які ми вибираємо» і «шляхи долі» (О.Генрі), «дорога» (Ф. Фелліні), «світлий шлях» (Г. Олександров), «життєвий і творчий шлях ..», «шлях до дому» («Одисея») й ін. Основна метафора – життя людини це дорога, вона може бути визначеною долею, її можна обрати або знайти, її можна оцінити, аналізувати, підвести підсумки, якщо озирнутися у власне минуле, її можна побудувати тощо. Ми періодично і часто у буденності стикаємося з ситуаціями, коли усвідомлення власного життя допомагає нам приймати ті чи інші рішення.

Проаналізувавши значний обсяг літератури, присвяченої проблемам життєвого шляху, ми зібрали немало визначень даного поняття. В усіх них розкривається той чи інший бік терміну «життєвий шлях», та чи інша особливість, прояв, складова. При побудові власного визначення ми виходили з того, що будь-яке поняття означає, пояснює, описує те чи інше явище психічного життя. Таким чином було поставлене питання – для опису, пояснення, означення чого потрібен новий термін «життєвий шлях»? Що такого є у психічному житті людини, для чого не підходять існуючі поняття?

Будь-яка людина живе, тобто: як біологічний організм – самооновлюється, самовідтворюється і саморегулюється, як соціальна істота – взаємодіє, вступає у відносини з іншими людьми, соціальними спільнотами, культурою. Але людина також і усвідомлює, сприймає, ставить, переживає власне життя (й життя інших людей) як щось ціле, діє у ньому як у певній цілісності, змінює, вибудовує його як ціле. Вочевидь, таке усвідомлення впливає на саму людину і її життя, й, разом з тим, її активність відносно щодо власного життя як цілісності впливає на це усвідомлення, й також, фіксується у соціальному житті. Для означення описаних явищ психічного життя людини (активності і усвідомлення) й вводяться поняття «життєвий шлях» та «суб'єктивна картина життєвого шляху».

Проаналізувавши значний обсяг літератури, присвяченої проблемам життєвого шляху, ми зібрали немало визначень даного поняття, про які буде вказано нижче. В усіх них розкривається той чи інший бік терміну «життєвий шлях», та чи інша особливість, прояв, складова. Таким чином було

поставлене питання – для опису, пояснення, означення чого потрібен новий термін «життєвий шлях»? Що такого є у психічному житті людини, для чого не підходять існуючі поняття?

Підсумки нашого аналізу психологічних досліджень ми представимо у вигляді списку основних розумінь поняття «життєвий шлях». Він визначається як:

- ✓ *інструмент та / або матеріал вивчення структури особистості*
- ✓ *продукт індивідуального життя особистості, в якому це життя об'єктивно зафіксовано*
- ✓ *система / процес встановлення відношень людини зі світом*
- ✓ *об'єктивні віхи розвитку особистості в історичному контексті суспільства, покоління, епохи*
- ✓ *цілеспрямована активність людини як суб'єкта власного життя*
- ✓ *об'єктивна психічна надбудова над соціальним життєвим циклом і біологічним онтогенезом в процесі розвитку особистості*
- ✓ *продукт специфічної діяльності особистості – життєтворчості*
- ✓ *продукт усвідомлення особистістю власного життя*

Як бачимо, життєвий шлях особистості в сучасному психологічному дослідженні виступає на рівнях:

- 1) структурного компоненту особистості (І. Кон);
- 2) продукту свідомості (З. Фрейд, О. Кронік, Т. Титаренко, В. Панок);
- 3) результату певної діяльності (Ш. Бюлер, Б. Ананьєв, Н. Логінова, Л. Сохань);
- 4) специфічної форми активності / діяльності (Г. Салліван, С. Рубінштейн, К. Абульханова, В. Панок);
- 5) об'єкта (матеріалу, інструменту, результату) дослідницької діяльності (Г. Хейманс, М. Рибніков, Т. Титаренко).

Таким чином, в параграфі проаналізовано історію становлення психологічної категорії «життєвий шлях», виявлено тенденцію її зближення з поняттям «життєдіяльність особистості» й, разом з тим, відзначено суперечливість у співвідношенні даних понять. З одного боку, життєвий шлях розуміється як вищий психологічний рівень життєвої активності особистості у тріаді «Діяльність – Життєдіяльність – Життєвий шлях». З іншого боку, останній усвідомлюється як процес і результат осмислення особистісної життєдіяльності.

2.5. Еколого-психологічні аспекти дослідження життєдіяльності особистості

Актуальною проблемою екологічної психології є встановлення психологічного змісту розгортання життєдіяльності людини як природної істоти, представника біологічного виду. Для її вирішення важливо усвідомити психологічну сутність повсякденної життєвої активності людини як активності, що безпосередньо забезпечує і здоров'я людини, і високу якість навколишнього середовища.

Специфіка природної життєдіяльності людини у порівнянні з життєдіяльністю тварин полягає в тому, що всі її складові представлені у соціально-культурних формах. Уже потреби, що її спонукають, маючи органічну основу, кардинально відрізняються від тваринних потреб. Потреби втілюються у мотивах, які мають предметний зміст. Проміжні цілі, які формуються для отримання або створення предмета, що задовольняє потреби, умови, в яких вони досягаються також соціальні.

Важливою характеристикою діяльності є можливість зміни її структури. Діяльність може перетворитися на дію або операцію шляхом втрати свого мотиву, дія і операція можуть набути статусу діяльності, якщо знаходять окремий сенс. Взаємні перетворення типу діяльність-дії-операція і мотив-мета-умови відбуваються також в життєдіяльності. Структурна динаміка життєдіяльності, різноманітні трансформації її компонентів - (мотивів, цілей, умов) і їх зовнішніх проявів (діяльностей, дій, операцій) також обумовлені суспільно-історично. Культурні засоби і знаряддя, що опосередковують задоволення природних потреб в процесі історичного розвитку, стають все більш різноманітними в своїх функціональних, інтелектуальних, естетичних та інших характеристиках. Це зумовлює можливості зсуву мотиву на проміжні цілі, мотивування життєдіяльності безпосередньо цими засобами і знаряддями.

У сучасному суспільстві, яке є суспільством найскладніших технологій виробництва та споживання, структурна динаміка життєдіяльності прискорюється. Зовні це прискорення обумовлено явищем конкуренції, боротьбою за споживача. У такий боротьбі використовуються всі більш витончені методи і засоби впливу на особистість з метою спонукати її придбати товари, послуги, споживчі властивості яких далеко не завжди відповідають природним потребам людини. Завдяки таким засобам, виникають характерні зміни психологічної структури життєдіяльності у мас людей. В результаті «зсуву» мотиву на мету і умови діяльності з'являються такі форми життєдіяльності, які не спрямовані на задоволення природних потреб, а іноді просто перешкоджають їх задоволенню. Часто-густо ми їмо не те, що корисно, а те, що загорнуто у привабливу упаковку, носимо не досить зручний, але модний одяг тощо. Суспільство споживання демонструє

зацікавленість в таких структурних трансформаціях життєдіяльності, вводячи між природною потребою і продуктом, що її може задовольнити,

безліч опосередкуючих ланок. Така стратегія розтягує і ускладнює процес задоволення природних потреб.

Важливою для рішення цієї проблеми є ідея самовизначення людини як суб'єкта власного життя (С.Л.Рубінштейн). Ця ідея дозволяє ставити питання про осмислення людиною природної життєдіяльності як однієї з форм реалізації своїх відносин зі світом. Суб'єкт здатний опанувати умови свого життя, будувати свій спосіб життя. Внутрішньою основою такої активності за С.Л.Рубінштейном, є власне людська система відношень суб'єкта до буття, яка включає практично-дієве, пізнавальне, етичне і естетичне відношення. Вони втілюють сутність людини як центру буття, зрощують його з дійсністю, яка стає, завдяки цим відношенням, життєвим світом суб'єкта.

Процес такої суб'єктної реалізації відбивається на психологічній структурі життєдіяльності. Тут природні людські потреби ніяким чином не втрачають своєї спонукальної сили, але змінюється зміст мотивів і цілей, в яких вони, за висловом О.М.Леонтьєва, «опредмечені». Предмети задоволення потреб, реальні або ідеальні, втілюють в собі ці власне людські пошуки і прагнення, їх вибір визначається життєвими відносинами, що виходять за рамки тілесності. Так харчова потреба втілюється у суто людських мотивах вибору їжі, яка дає енергію для творчої праці, змістовного дозвілля та стосунків, потреба в активності реалізується у виборі таких видів спорту, які не просто «ліплять» гарне тіло, а дозволяють пізнати та розвинути фізичні аспекти своєї особистості тощо.

Дещо іншим чином у такому разі будуються трансформаційні відносини «мотив-мета-умови». Цілеутворення суб'єкта підпорядковане вектору «потреба-мотив» і також виходить з логіки відносин суб'єкта зі світом. Зовнішня привабливість чи «брендовість» товарів споживання не є визначальним чинником цілеутворення. Ці характеристики виступають, скоріш за все, у вигляді усвідомлюваних умов життєдіяльності, що впливають на операційний склад дій по досягненню цілей більш високого змісту. Про наявність зазначених структурних відносин між компонентами життєдіяльності сигналізує її особистісний смисл як відношення її мотиву до мети. Він полягає в тому, що у повсякденній життєдіяльності людина стверджує свою людську сутність.

Власне людський зміст життєдіяльності особистості визначає характер її взаємозв'язків із довкіллям. Природні ресурси життєдіяльності є необхідною умовою включення людини в реалізацію життєвих відношень. Саме ця обставина повертає природність життєвій активності, звільняє її від нашарувань соціальних очікувань і атрибуцій, які відчужують людину від своєї природи. Така активність можливо не встановлює баланс взятого від довкілля і того, що повертається у нього, але оптимізує процеси використання природних ресурсів. У природній життєдіяльності людини як суб'єкта свого життя міститься потенціал для встановлення справжньої людської єдності із природою.

Розділ 3. Емпіричні дослідження особистісних детермінант екологічно-орієнтованої життєдіяльності

3.1. Емпіричне дослідження ідентичності особистості як чинника екологічності її життєдіяльності

Мета емпіричного дослідження полягає у вивченні феноменології ідентичності з боку її проявів у зв'язках особистості із природно-предметним світом і виділення таких її проявів, які зумовлюють розгортання еколого-орієнтованої життєдіяльності. Для перевірки цього припущення було організоване та проведене емпіричне дослідження психологічних механізмів реалізації особистісної та соціальної ідентичності як чинника екологічності/неекологічності повсякденної життєдіяльності людини.

Основна гіпотеза полягала у тому, що розвинена особистісна ідентичність, зумовлює екологічність життєвої активності людини, оскільки уявлення про себе як неповторну індивідуальність допомагають протистояти тиску стандартів та вимог суспільства споживання. Гіпотеза конкретизувалася наступним чином - для людини із розвиненою особистісною ідентичністю більш властива тенденція персоналізації та психологічного привласнення об'єктів життєдіяльності.

На першому етапі дослідження треба було виділити референтні показники персоналізації та психологічного привласнення об'єктів життєвого оточення особистостями з відмінностями у змісті ідентичності. Виходячи з міркувань, викладених в процесі теоретичної розробки теми, показником персоналізації може виступати категоризація об'єктів життєвого оточення у термінах «унікальний-типовий», а показником психологічного привласнення - категоризація таких об'єктів у термінах «мій-чужий».

Таким чином, можна, по-перше, припустити, що для людини із розвиненою особистісною ідентичністю більш властива тенденція оцінки об'єктів життєдіяльності як унікальних, неповторних, для людини із розвиненою соціальною ідентичністю - як типових для груп, з якими вона себе ідентифікує. Якщо будуть виявлені такі відмінності, можна стверджувати наявність відмінностей у глибині персоналізації того, що оточує людину у її життєдіяльності.

По-друге, можна припустити, що для людини із розвиненою особистісною ідентичністю більш властива тенденція оцінки об'єктів як таких, з якими вона психологічно поєднана, як «моїх», для людини із розвиненою соціальною ідентичністю більш властива тенденція оцінки об'єктів як таких, з якими немає тісного психологічного зв'язку, як тією чи іншою мірою «чужих». Якщо будуть виявлені такі відмінності, можна стверджувати наявність відмінностей у глибині психологічного привласнення того, що оточує людину у її життєдіяльності.

В ході створення методичного інструментарію дослідження виникло питання систематизації об'єктів життєвого оточення, які людина оцінює за вказаними вище категоріями. Вирішуючи це питання на основі опрацювання відповідної літератури, ми виділили рівні життєвого оточення людини, з якими вона постійно взаємодіє у своїй життєдіяльності. Вони отримали назву мікро-, мезо- та макросередовища повсякденного життя. Критерієм такого рівневого розподілу виступала об'єктивна спроможність людини дієво перетворювати середовищні об'єкти в процесі життєдіяльності чи пристосовуватися до них, використовуючи їх можливості в той чи інший спосіб.

Першим з таких рівнів є життєве *мікросередовище* – об'єкти якого спроможні контролювати і перетворювати окремі люди та малі групи. До об'єктів, що наповнюють мікросередовище відносять: предмети вжитку, одяг, меблі, житлові приміщення, індивідуальні транспортні засоби, тощо.

Рівень життєвого *мезосередовища* – це безліч об'єктів, явищ життєвого оточення людини, що впливають на її функції, стани, властивості як біосоціальної істоти, але при цьому контролюються і перетворюються великими, найчастіше офіційними групами – організаціями. Об'єкти життєвого мезосередовища: магазини, місця проведення дозвілля, житлові мікрорайони з їхньою інфраструктурою тощо.

Рівень життєвого *макросередовища* – природно-географічне середовище життя людини, суб'єктами збереження, контролю, перетворення якого є держава та державні органи, міжнародні організації, що представляють інтереси окремого регіону і людства загалом. Воно поділяється на земне, надземне, підземне, водне, підводне. До його об'єктів відносять територію держави і континенту, водні, підводні, підземні, повітряні простори, які зумовлюють багато аспектів людського життя.

Здійснивши процедури операціоналізації вихідних понять та обґрунтування емпіричних індикаторів досліджуваних явищ, ми можемо конкретизувати гіпотезу емпіричного дослідження про вплив змісту ідентичності особистості на екологічність/неекологічність її життєдіяльності у наступних робочих гіпотезах:

1). Існує тісний зв'язок між розвиненою особистісною ідентичністю та тенденцією персоналізувати та психологічно привласнювати людиною різнорівневі об'єкти її життєвого середовища. Така внутрішня активність є показником екологічно-орієнтованої життєдіяльності.

2). Розвинена соціальна ідентичність особистості не є безпосереднім чинником процесів персоналізації та психологічного привласнення людиною об'єктів її життєвого оточення як таких, що забезпечують екологічну орієнтацію життєдіяльності.

Методики дослідження: 1. Тест двадцяти висловлювань М. Куна, Т. Макпартленда, для визначення рівнів особистісної та соціальної ідентичності; 2. Шкала для оцінювання об'єктів життєвого мікро-, мезо- та макросередовища за критерієм «унікальний-типовий»; 3. Шкала для

оцінювання об'єктів життєвого мікро-, мезо- та макросередовища за критерієм «мій-чужий». В основному дослідженні взяли участь 131 респондент - студенти Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Етапи емпіричного дослідження. На етапі збору інформації за допомогою методика «Хто Я?» визначалися показники розвитку особистісної та соціальної ідентичності та за допомогою оціночних шкал визначалися показники оцінки об'єктів життєвого мікро-, мезо- та макросередовища за критеріями «унікальний – типовий» та «мій – чужий». На етапі обробки інформації обраховувалися показники центральної тенденції – середнє арифметичне та медіана (M , Me), показники розсіювання – стандартне відхилення (σ), непараметричні коефіцієнти кореляції та достовірності відмінностей між групами.

В цілому, результати обробки даних емпіричного дослідження підтверджують висунуті робочі гіпотези щодо наявності таких відмінностей у проявах особистісної та соціальної ідентичності (персоналізації та психологічного привласнення об'єктів життєвого оточення), які зумовлюють екологічність життєдіяльності у першому випадку і неекологічність у другому. Існує тісний зв'язок між сталим переживанням особистісної чи соціальної ідентичності, певною активністю у персоналізації об'єктів життєвого середовища та ступенем їх психологічного привласнення. Суб'єкти із розвиненою особистісною ідентичністю персоналізують своє життєве оточення шляхом створення його індивідуально-неповторного вигляду і на цій основі більш активно психологічно привласнюють його. Саме така активність є запорукою і виявом екологічності їх життєдіяльності.

Таким чином особистість повинна досліджуватися в екологічній психології не тільки як суб'єкт екологічної свідомості, екологічних цінностей та культури, а й як суб'єкт самосвідомості, для якого є значущим його самобутній внутрішній світ та право на його суверенність і захист.

3.2. Емпіричне дослідження зв'язку самоконтролю, вольової регуляції та екологічно-орієнтованої життєдіяльності.

Для діагностики індивідуальних особливостей вольової регуляції, самоконтролю та екологічної орієнтації поведінки респондентів нами використовувалися: методика по визначенню сили волі в розробці Р. С. Немова, УСК (рівень суб'єктивного контролю), тест-опитувальник А.В. Зверькова І Є.В. Ейдмана «Дослідження вольової саморегуляції», методика «Альтернатива», вербальна асоціативна методика «ЕЗОП», опитувальник «Натурафіл» (С. Д. Дерябо, В. А. Ясвін), методика діагностики суб'єктивного ставлення до природи «Домінанта».

В опитуванні взяли участь 125 осіб (учні старших класів, студенти Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»). Провівши підрахунки ми виявили, що у більшості опитаних переважає естетичний тип мотивації взаємодії з природними об'єктами - 45, 2%, при цьому характер і воля людини вважаються досить твердими, а вчинки в

основному реалістичними і зваженими. У них виявлено середній рівень загальної інтернальності і суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. на другому місці стоїть когнітивний тип мотивації - 30%, далі практичний - 14, 5% і на останньому місці знаходиться прагматичний тип мотивації - 10, 3 %.

В цілому, встановлені прояви та характеристики вольової регуляції поведінки, як основи поведінкового та соціального самоконтролю в еколого-орієнтованій життєдіяльності людини. Виявлений їх стійкий зв'язок із загальним показником усвідомленості життя, індивідуальною стратегією вольової регуляції та самооцінками волі та впевненості в собі. Встановлена залежність поведінкового самоконтролю в буденній життєдіяльності від наявності в системі цінностей особистості екологічних цінностей, а також від рівня задоволеності життям.

Визначено, що важливим фактором, що впливає на екологічну поведінку можна вважати самоконтроль. Виявлено, що у більшості опитаних переважає естетичний тип мотивації взаємодії з природними об'єктами. У них виявлено середній рівень суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. на другому місці стоїть когнітивний тип мотивації, далі практичний і на останньому місці знаходиться прагматичний тип мотивації. Ми виявили ряд гендерних відмінностей вольової регуляції. Чоловіки, порівняно з жінками, більш схильні до емоційного та соціального самоконтролю. Рівень вольових самооцінок у чоловіків і жінок знаходиться приблизно на одному рівні, але спостерігаються значні розбіжності по окремим якостям: у чоловіків більш виражені завзятість, енергійність, сміливість, організованість, рішучість, а у жінок - самостійність, дисциплінованість, обов'язковість.

Окреслено значення вольової регуляції, як основи поведінкового та соціального самоконтролю в еколого-орієнтованій життєдіяльності людини. Визначено, що в процесі діяльності формується індивідуальний стиль прояву вольової регуляції особистості, який визначає успішність, результативність, якість її діяльності. Вольова регуляція діяльності має місце лише тоді, коли людина сама свідомо оцінює стоять перед ним цілі як особистісно значущі. Отже, вольові якості не мають вирішального значення в тому, що люди роблять або будуть робити, але мають визначальний вплив на те, як будуть робити; яким способом вони планують свою життєдіяльність і яким чином здійснюють свої плани.

Виявлений стійкий зв'язок характеристик вольової регуляції поведінки із загальним показником усвідомленості життя, індивідуальною стратегією вольової регуляції та самооцінками волі та впевненості в собі. Встановлена залежність поведінкового самоконтролю в буденній життєдіяльності від наявності в системі цінностей особистості екологічних цінностей, а також від рівня задоволеності життям.

Визначено, що важливим фактором, що впливає на екологічну поведінку можна вважати самоконтроль. Виявлено, що у більшості опитаних

переважає естетичний тип мотивації взаємодії з природними об'єктами. У них виявлено середній рівень суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. на другому місці стоїть когнітивний тип мотивації, далі практичний і на останньому місці знаходиться прагматичний тип мотивації.

Визначено, що в процесі діяльності формується індивідуальний стиль прояву вольової регуляції особистості, який визначає успішність, результативність, якість її діяльності. Вольова регуляція діяльності має місце лише тоді, коли людина сама свідомо оцінює стоять перед ним цілі як особистісно значущі. Отже, вольові якості не мають вирішального значення в тому, що люди роблять або будуть робити, але мають визначальний вплив на те, як будуть робити; яким способом вони планують свою життєдіяльність і яким чином здійснюють свої плани.

3.3 Емпіричне дослідження сім'ї як соціоекологічної системи в просторі мегаполісу

Той факт, що інститут сім'ї переживає стан глибокої кризи не викликає сумнівів як у спеціалістів, так і пересічних громадян. Однак, важливим є не констатація можливої загрози, а розуміння причин такої кризи і особливостей протікання, можливостей запобігання. На часі стоїть завдання з'ясувати чи це є тимчасова криза, яку можна подолати найближчим часом, чи криза сім'ї носить фундаментальний характер і неминуче тягне за собою відмирання цього соціального інституту. Особливої актуальності набуває аналіз сучасного сімейного середовища в контексті глобального середовища великого міста, адже саме тут, на наш погляд, знаходяться потенційні точки психологічної сили, консолідації і водночас - точки дисфункції, розриву зв'язків, що тримають систему.

Виходячи з системи уявлень екологічної психології, розглядаємо сім'ю як «соціоекологічну систему», як середовище, простір взаємовпливів та умов, факторів розвитку особистості (що містяться у просторово-предметному, інформаційному, культурному, природному, побутовому, міжособистісному та ін. оточеннях). В залежності від якості та наповнення середовища тими, чи іншими елементами можна бачити його варіативність та міру наближення до екологічно орієнтованого.

У різноманітності стосунків людини у різних сферах життєдіяльності (міжособистісного спілкування, навчання, праці, побуті, сімейній взаємодії тощо) особистість постійно взаємодіє з людьми різного віку. І багато в чому ці стосунки визначаються досвідом спілкування, спільної діяльності, які реалізувались на ранніх етапах онтогенезу. Фокус нашого аналізу полягає у з'ясуванні психологічних особливостей проведення спільного дозвілля дитини та бабусь, дідусів в просторі великого міста, визначенні напрямків оптимізації міжвікової взаємодії, пошуку шляхів її розвитку. Сучасні батьки мають обмаль часу для якісного повноцінного проведення дозвілля, коли

дитині присвячується персональна та неподільна увага. Цю прогалину успішно може заповнити спілкуванням з активними бабусями та дідусями. Сім'я, хоч і переживає нелегкі часи як соціальний інститут, та лишається тим середовищем, де міжпоколінні та внутрішньопоколінні стосунки продовжують виступати головним джерелом становлення поколінної ідентичності. Міжвікова взаємодія, будучи різновидом взаємодії між членами сім'ї, представниками різних вікових груп, регулюється механізмами трансгенерації (передача і прийняття елементів досвіду в напрямку від старших до молодших) та префігурації (прийняттям старшими елементів досвіду молодших) має добрий ресурс для розвитку саме під час спільного проведення дозвілля дітей та дідусів, бабусь.

Метою нашого дослідження було з'ясувати особливості спілкування мешканців великого міста - дідусів –бабусь з онуками під час дозвілля.

Метод: Дослідження охоплювало 35 досліджуваних (28 бабусь та 7 дідусів), які живуть у столичному місті та допомагають виховувати онуків віком від 3 до 9 років. Застосовувались структуроване інтерв'ю та спостереження за міжпоколінною взаємодією. При проведенні інтерв'ю були використані запитання, що містяться у методиці «Список проявів генеративної поведінки» (GenerativeBehaviourChecklist), котра спрямована на прослідковування ступені спрямованості представників старшого покоління на «втілення себе» в наступних поколіннях через певну поведінку, що і отримала назву «генеративності», запропоновану Е.Еріксоном. Серед таких поведінкових проявів є такі, які фіксуються, зокрема відповідями на запитання такого характеру: слугую рольовою моделлю для молодших; читаю книжки дітям; ремонтую дитячі іграшки; навчаю молодших, що таке добре і погано, правильно і неправильно; опановую нові навички та вміння; розказую комусь про своє дитинство; вмю гарно навчати, передавати навички, тощо.

Частина учасників взаємодіяла зазвичай з онуками в ситуації відвідання дому дітей, інша частина забирала онуків до свого помешкання. Результати: Аналіз отриманих даних засвідчив, що рівень задоволення спілкуванням та результатами взаємодії були значно вищими у групі бабусь та дідусів, які забирали онуків до себе додому ($p < 0,001$). Структуроване спостереження за експресією, змістом та насиченістю взаємодії також показало більшу ступінь конгруентного міжпоколінного спілкування саме у цій групі ($p < 0,05$). Результати дослідження засвідчили більшу ефективність міжпоколінної взаємодії, що відбувається в умовах власного помешкання, тобто того середовища представників старшого покоління, де просторові характеристики та предметно-побутові особливості є звичними, освоєними і добре відлагодженими, а також максимально співвідносяться із комфортним часовим темпоритмом. Почуваючись більш вільно та незалежно саме у своєму середовищі бабусі та дідусі більш творчо та варіативно виявляють свою індивідуальність та ініціативно використовують власні життєві надбання для трансляції молодшим членам сім'ї.

Розділ 4. Особистість у складних життєвих обставинах

4.1. Психологічна структура складних життєвих обставин життя особистості.

У психологічному плані перший тип складних життєвих обставин утворює ситуація перевищення кількості конкретних задач, які потребують вирішення «тут і зараз», можливості індивіда по організації власної діяльності. На суб'єктивному рівні ця проблема переживається як «тотальне невстигання», «втрата спроможності», «відчуття провини» тощо. У симптомокомплексі це виявляється у синдромах «вигорання» та «хронічної втоми». На сьогодні такі ситуації вийшли далеко за межі професійної діяльності і набули масового розповсюдження, що потребує розробки відповідних технологій психологічної допомоги. Один з можливих варіантів швидкого просування у цьому напрямку – адаптування психологічних технологій, розроблених у галузі менеджменту, до інших ситуацій, у першу чергу, буденних життєвих обставин особистості.

Будь-яке рішення у такій ситуації може виявитися хибним і потенційно може призводити до погіршення особистісного і соціального стану людини.

Людей, за стратегіями поведінки у таких ситуаціях, можна розділити на шість основних категорій, умовно названих нами «підприємці», «інтуїтивісти» та «аналітики», що представляють продуктивну стратегію поведінки та ті, що не є продуктивними і призводять до виникнення серйозних особистісних проблем, оскільки за цих стратегій люди обирають стратегію пасивного очікування та виживання, стратегію подолання перешкод та боротьби з життєвими труднощами, або вважають інших винуватцями у СЖО.

Проведений аналіз дозволяє зробити певні узагальнення і висновки.

1. Динамічний характер життя як способу існування світу постійно призводить до змінювань в об'єктивних умовах життєдіяльності людини. Ці зміни можуть по-різному впливати на структуру та зміст життєдіяльності, що залежить від ступеню безпосередності чи опосередкованості їх значення для організації та здійснення конкретних діяльностей індивідом.

2. Однією з ознак життєдіяльності людини є її спрямованість на стабілізацію умов існування з усталеними формами і способами життєзабезпечення і життєреалізації особистості. Ця усталеність виявляється у феномені буденного життя і буденної свідомості.

3. Ті зміни в умовах життєдіяльності, які компенсуються за рахунок поточної корекції у структурі засобів чи в операційній схемі конкретних актів діяльності ідентифікуються особистістю як «нормальне» життя і взагалі не сприймаються як зміни. Ті зміни, які викликають необхідність вирішення додаткових задач в організації та реалізації діяльностей ідентифікуються як життєві «труднощі». Ті зміни, які вимагають від індивіда прийняття нових рішень ідентифікуються як життєва «ситуація». Ті зміни, які стають

перешкодою на шляху розгортання усталеного способу життя ідентифікуються як «складні життєві обставини».

4. Провідною формою фіксації зв'язку зовнішніх умов життя і форм організації діяльності є поняття «ситуації». Суб'єктивне уявлення про ситуацію має двошарову будову. Нижній шар містить уявлення про елементи ситуації і їх зв'язках, а верхній шар містить уявлення про способи дії й поведінки стосовно елементів ситуації. Ця конструкція з'єднується й утримується на образі мети-предмета, який задає внутрішню усвідомленість усім її компонентам. Образ ситуації починає осмислюватися й переживатися, як «моя ситуація», а уявлення про способи дій перетворюється в план дій, в образ поведінкового акту. Якщо в уявленні суб'єкта ці два шари виявляються добре погодженими, то розгортається конкретна поведінка, але якщо в них виникають розриви або протиріччя, то розгортаються особливі процедури рефлексії та проблематизації.

Ці розриви можуть бути трьох типів:

□ елементи образу ситуації не складаються в цілісний і внутрішньо несуперечливий образ, що фіксується на рівні свідомості як питання-твердження: «Я не розумію, що відбувається»;

□ відсутній образ-зразок якого-небудь значимого способу дії: «Я не знаю, що робити»;

не знаходяться підстави для □ визначення доцільності: «Усе це зовсім безглуздо».

5. Складні життєві обставини переживаються індивідом як неможливість «жити за таких умов» та власна неспроможність змінити самі умови життя. Вони виявляються на двох рівнях: на рівні депривації можливості здійснення самостійного забезпечення життєвих потреб і на рівні депривації можливості самореалізації особистості.

6. Складні життєві обставини завжди виникають «раптово», як зміни що лежать поза зоною очікувань і прогнозування. Їх проблемність полягає у принциповій відсутності в індивіда психологічної готовності до утворення нових схем організації власної життєдіяльності в умовах, що змінилися. Але утворення нових схем організації власної життєдіяльності принципово неможливо в рамках усталеного «образу-Я» та «Я-концепції» індивіда, які склалися і забезпечували життєву ефективність у попередньому, же не актуальному і не адекватному способі життя.

7. Внутрішня неспроможність особистості прийняти нові обставини як необхідність самозмінювання постає провідною психологічною перешкодою на шляху подолання складних життєвих обставин. Психологічні бар'єри щодо самозмінювання закладені у структурі стратегій життєдіяльності, які нерелексивно переживаються особистістю як правильні і ефективні.

8. Практика соціальної допомоги індивідові у складних життєвих обставинах у вигляді надання елементів життєзабезпечення є необхідною, але тимчасовою мірою. У життєвій перспективі особистості така практика

призводить тільки до подальшого погіршення ситуації і до деградації самої особистості.

9. Практика психологічної допомоги індивідові у складних життєвих обставинах має будуватися як фасилітація і розвиток особистісної спроможності до самозмінювання у мінливих умовах сучасного життя.

10. Складні життєві обставини розпочинається з події, а завершуються особистісним вчинком.

4.2. Екологічна складова адаптації особистості до змін умов буття

Показано, що в психологічній науці існує широкий спектр наукових підходів до вивчення ресурсних адаптивних можливостей особистості.

Особистісні ресурси розглядаються нами як джерело внутрішньої сили людини, що дозволяє особистості впоратися з незвичайними, нестандартними ситуаціями, а також досягти значних життєвих успіхів у повсякденному бутті.

В рамках біопсихічного вектору досліджень особистісний ресурс розглядається в категоріях стресостійкість, або життєстійкість.

В межах екопсихологічного підходу як ресурс людини формує «Я - концепцію» особистості, її вибір способу життя.

Робиться висновок, що ресурс особистості визначає прогрес і регрес як складові адаптивного процесу не тільки на біопсихічному, а й соціально-психологічному рівнях. У зв'язку з цим конструктивність активності особистості слід аналізувати, в першу чергу в категоріях «самозбереження», «самоактуалізація», «самореалізація», типового та індивідуального у виборі стратегій адаптації та переживанні відповідальності за їх наслідки перед собою і соціумом.

В рамках екопсихологічного підходу, в першу чергу, необхідно враховувати, що адаптація не тільки соціальний процес, а й властивість живої саморегульованої системи, що складається в здатності пристосовуватися до мінливих зовнішніх умов. Людина соціальна за визначенням особистості. Однак особистість і суспільство категорії взаємопов'язані, але не тотожні. Біопсихосоціальний ресурс людини, в кінцевому рахунку, формує «Я - концепцію» особистості, її вибір способу життя є результатом самовизначення в оцінці особистісних ресурсів і ціннісному вимірі їх значимості.

4.3. Психологічна безпека особистості в медійному просторі.

В параграфі розглядається проблема організації і безпеки життєдіяльності особистості в Інтернеті, зокрема в соціальних мережах. У подіях останніх декількох років чітко окреслилося одне соціально-психологічне явище, пов'язане з соціальними мережами у поєднанні з електронними ЗМІ. Його сутність можна описати як масове «глибоке

занурення» в інформаційний контент, пов'язаний з подіями суспільно-політичного життя. Глибина тут розуміється суттєвим домінуванням у способі життя особистості активності, пов'язаної саме з такими повідомленнями.

Вочевидь, ми маємо справу з новітніми соціальними технологіями, використання яких пов'язане з психологічними і соціально-психологічними аспектами життя окремого індивіда й може спричиняти особистісні зміни, що призводять до трансформації його способу життя, життєвих цілей, цінностей і смислів.

У зв'язку з цим для дослідника представляють інтерес відповіді на такі питання: що спонукає людину «занурюватися» у соціальні мережі? Які психологічні механізми при цьому актуалізуються? Які можливі психологічні і соціально-психологічні наслідки такого включення? Яким чином можна протистояти і протидіяти залученню до цього «віртуального світу»? Чи варто йому протистояти? Як знижувати чи запобігати негативному впливу від «занурення»?

В даних умовах питання збереження психологічного здоров'я особистості при взаємодії з медіа середовищем новин виходить на одне з перших місць. Воно ще більше загострюється в ситуації обмежених соціальних контактів осіб поважного віку. Чи можливо і яким чином розрізнити фактичну новину від складової інформаційної ворожої операції? Чи потрібно, взагалі, це робити?

Аналізуючи існуючі на сьогодні методи і методики індивідуального захисту щодо негативних маніпулятивних впливів ЗМІ, відзначимо два моменти. По-перше, їх можна умовно поділити на декілька груп залежно від психологічного джерела, зокрема:

- *мотиваційно-регулятивні*, в основі яких самоконтроль за кількістю витраченого часу, часу доступу (умовно, з 21.00 до 21.15), кількістю щоденних звертань до новинних стрічок, створенню і встановленню різноманітних «black list» – списків власноруч заборонених сайтів і т. і.;
- *когнітивні*, в основі яких аналіз і співставлення змісту, визначення надійних, ненадійних джерел поширення, зв'язок змісту з джерелом, контент-аналіз, виділення коннотату й т.п.;
- *емоційно-чуттєві*, в яких пропонується співставляти власний емоційний стан до і після читання повідомлення. У випадку його погіршення, навіть не артикульованого, класифікувати новину та, можливо, її джерело як шкідливі;
- *екзистенційно-сміслові*, засновані на ідеї включеності-відчуженості власного «Я» і світу. Тут визначальними питаннями є: «Яке місце та чи інша подія, ситуація викладена в новинному повідомленні займає саме в моєму житті, як вона в нього вписується?» та «Де Я-сам по відношенню до події, ситуації, що викладена в новині?».

По-друге, серед розглянутих методів, навряд чи можна виділити один чи групу, ефективність яких була б абсолютною. Скоріш мова може йти про

зв'язок ефективності з індивідуально-типологічними особливостями особистості й про певне поєднання різнотипових методик.

Нарешті, не можеш змінити ситуацію, змінюючи ставлення до неї. На наше глибоке переконання, простір новин відображує не реальний, але певний «квазі-світ».

4.4. Вплив вольових процесів на регуляцію поведінки в екстремальних умовах життєдіяльності

Екстремальні ситуації можуть загострювати рівень емоційного збудження, провокувати тривогу, блокувати інтелектуальну та вольову сфери особистості, змінювати сприйняття навколишнього середовища. Провідна роль в подоланні стресу й оптимізації діяльності особистості в умовах несприятливих та екстремальних умов життєдіяльності починає належати психічній саморегуляції та самоконтролю, в процесі якої розкриваються внутрішні психофізіологічні та особистісні ресурси людини, що дають їй відносну свободу від обставин, що забезпечують навіть в найважчих умовах можливість самоактуалізації. У напружених і екстремальних умовах діяльності людина може керувати своїм станом, використовуючи різні способи саморегуляції, зокрема, вольової.

Поведінка людини в екстремальних умовах складається з декількох складових, таких як: психічна, рухлива, вольова тощо. Вольова установка відіграє провідну роль при формуванні поведінки таких умов. Так, в критичній ситуації, будь-які досягнення людей зумовлені, в першу чергу не їхніми фізичними якостями, а саме психікою людини та її вольовими проявами. Саме завдяки цьому людина може проявити надзусилля, на межі власних можливостей.

Коли говорять, що людина відрізняється сильною волею, мають на увазі при цьому, що вона вміє долати труднощі, здатна досягати поставлених цілей, навіть в самих несприятливих умовах. І навпаки, людину характеризують як слабовільну, якщо вона вважає за краще швидше відмовитися від втілення власних задумів, ніж спробувати знайти в собі сили, щоб наперекір виниклим перешкодам все-таки досягти бажаного.

Дослідження показують, що при наблизенні людини до бар'єра, що відокремлює його звичайні умови життя від екстремальних (етап стартової психічної напруги), і до іншого бар'єра відокремлює незвичайні умови існування від звичайних умов життя (етап завершального психічного напруження), відбувається посилення напруженості виявляється в екстремальних станах і виражається в дезадаптивній поведінці особистості. Подоланню цього психологічного бар'єру, особливо поєданого з загрозою для життя, сприяє вольовий самоконтроль. При кожному повторному подоланні психологічного бар'єру механізм вольового самоконтролю стає все більш збалансованим. На інтенсивність вольового зусилля також впливають такі фактори, як світогляд особистості, її моральна стійкість, ступінь

суспільної значущості поставлених цілей, установки по відношенню до дії, а так само, рівень самоврядування і самоорганізації особистості.

4.5. Оптимізм як основа вибору стратегії подолання наслідків складних життєвих обставин

Завдання полягало у розкритті потенціалу оптимізму як основи вибору стратегії подолання наслідків травматичних життєвих подій, що індукує відчуття екологічного балансу в системі людина – середовище, психологічного благополуччя. Ми виходили з міркування про те, що суб'єктивне благополуччя опосередковується позицією особистості у власній життєвій ситуації, а готовність прийняти «виклик» від життя виступає ефективним засобом подолання наслідків травматичних подій та спричиняє зростання рівня задоволеності життям.

Для досягнення мети вирішувались наступні задачі: встановити розмежування поняття жертва та постраждалих. Усвідомлення себе як постраждалих дає можливість активно протистояти труднощам та відновлювати стосунки зі світом та з самим собою після травмуючої життєвої події. Об'єктом дослідження став оптимізм, як характеристика, пов'язана з орієнтацією на краще, подоланням перешкод на цьому шляху, впевненість у позитивних життєвих перспективах, віра в себе та своє оточення. Оптимізм розглядається нами як одна з провідних основ для визначення стратегій подолання наслідків трагічних подій та алгоритму їх конструктивного переживання впродовж життя.

Практичне значення наукового пошуку вбачаємо в тому, що розвиток уміння актуалізації оптимістичного сприйняття себе, свого середовища та власного майбутнього може стати каталізатором певних позитивних змін у житті людей, в їхній спроможності впоратися з глибокою травмою чи повсякденним значним напруженням. В ході структурованого інтерв'ю з людьми, що постраждали внаслідок подій на ЧАЕС і знайшли в собі сили відновитись та жити наповненим життям попри низку проблем, визначились загальні спільні особливості. При відповіді на запитання, яким чином це їм вдалося, що саме та хто саме впливав на вироблення та розвиток такого особливого вміння «тримати удар» від життя, були виокремлені такі детермінанти: наявність зразків для наслідування; віра; наявність мети, сенсу життя; відчуття моральної та соціальної підтримки; емоційна та інтелектуальна гнучкість; оптимізм.

Аналіз даних дослідження засвідчив, що об'єднуючим фактором головним чином тут виступає саме оптимістичне життєве налаштування. Травматичні події вимагають від людини кардинального перетворення способу життя, трансформації ціннісного ставлення до життя в цілому, модифікації базових життєвих переконань та вироблення індивідуальної життєвої філософії. Такого роду зміни потребують не лише спеціалізованої допомоги та підтримки, але і непростой самостійної роботи особистості.

Таким чином на певному етапі покращання якості життя дедалі більшою мірою починає залежати від зусиль самої людини та особливостей її характеру. Особистість, що знаходиться у складній життєвій ситуації, спроможна протиставити травматизації свою стратегію активного та діяльного саморозвитку, яка базується на оптимізмі. Таким чином, реалізації еколого орієнтованої життєдіяльності, разом з чинниками здоров'я, особливе місце посідає чинник позитивних особистісних характеристик, котрі опосередковують вплив зовнішніх (часто- густо травматичних) умов на психологічне благополуччя людини. Серед базових конструктів, що утворюють особистісні детермінанти, важливе місце посідають особистісна автономність, самоефективність, толерантність відносно невизначеності, суб'єктивна вітальність, контроль за діями, рефлексивність, оптимізм, копінг-стратегії, життєва стійкість та оптимізм. Була використана методика «Шкала базових переконань» Янов-Бульман. (Worldassumptionscale, скорочено WAS),адаптована та рестандартизована варіант М.А.Падуна та А.В.Котельникової. шкала включає 37 тверджень, які розподіляються за 5 шкалами: образ «Я», прихильність навколишнього середовища, справедливість, удача, переконання про контроль. Бали за шкалами сумувались та переводились в шкалу стенів.

Отримані дані (вибірка кількістю 60 чол. віком від 50 до 61 років, постраждалих під час травматичних подій на ЧАЕС) середніх значень а також визначені сумарні індекси «Прихильність світу та людей», «Осмисленість життя» та «Цінність власного «Я» свідчать про загалом позитивне сприйняття учасниками опитування навколишнього світу та про достатню відкритість до цього світу, а також про виражену довіру до людей, як близьких, так і далеких та готовності до партнерської взаємодії з ними. Була зафіксована (попри артикульовану недостатню увагу з боки держави цієї категорії населення) також досить висока впевненість у можливості контролювати життєві події (а отже керувати ними). Переконання в позитивній природі навколишнього світу, почуття емоційного комфорту та безпеки, впевненість у власній цінності і компетентності, а також бажання активно вибудовувати власне життя, долаючи перешкоди є надійною базою для реалізації екологічно орієнтованої життєдіяльності. За таких умов людина здатна узгоджувати наявні в неї ресурси, до числа яких належать і особистісні риси, і здібності і потенційні можливості (які ще не були проявлені) для організації власної життєдіяльності і досягнення поставленої мети, життєвих задач.

В ході інтерв'ю знайшла підтвердження позиція, згідно з якою разом з фактором здоров'я особливу роль в цьому процесі відіграє чинник позитивних особистісних характеристик, котрі опосередковують вплив зовнішніх (травматичних) умов на психологічне благополуччя людини. Оптимістичне налаштування особистості покликаний об'єднувати та підтримувати так звані позитивні характерологічні особливості особистості.

ВИСНОВКИ

Науково-дослідна робота, відображена у даному звіті, виконана в контексті однієї з важливих і майже недосліджених проблем сучасної екологічної психології – екологізації життєдіяльності людини. Дослідження було спрямоване на визначення особистісних засад становлення еколого-орієнтованої життєдіяльності людини.

Основні результати проведеного дослідження полягають у наступному:

Визначено теоретико-методологічні принципи розробки проблеми особистісної детермінації життєдіяльності людини, *доведено* необхідність застосування суб'єктної методології при дослідженні особистісних чинників життєдіяльності.

На сформованому методологічному підґрунті *розроблено* концепцію становлення та функціонування ціннісно-сміслових конструктів особистості в еколого-орієнтованій життєдіяльності. В її межах *визначено*, що важливою тенденцією сучасного способу життя є тенденція екологізації життєдіяльності людини. Критеріями цього процесу є зміна базових ціннісно-сміслових засад ставлення особистості до світу, до свого життя та самої себе.

Підтверджено основну гіпотезу дослідження про те, що еколого-орієнтована життєдіяльність відзначається суб'єктивним характером та цінностями, які йому відповідають.

Запропоновано та верифіковано модель особистісної детермінації еколого-орієнтованої життєдіяльності. В межах цієї моделі *показаний* закономірний характер впливу суб'єктивних цінностей особистості на перебіг інших психічних явищ в екологічно-орієнтованій життєдіяльності, *виділені* інтегральні особистісні утворення, які формуються у взаємозв'язках різних рівнів структури особистості і виконують регулятивні функції у еколого-орієнтованій життєдіяльності.

Доведено, що позитивний емоційний фон життєдіяльності, референтними проявами якого виступають задоволення життям, психологічне благополуччя та характеристики самооцінки, залежить від орієнтації людини на цінності особистої відповідальності за екологічну ситуацію. *Виявлено* наявність стійкого зв'язку характеристик вольової регуляції поведінки із загальним показником усвідомленості життя, індивідуальною стратегією вольової регуляції та самооцінками волі та впевненості в собі в еколого-орієнтованій життєдіяльності.

Виявлено, що стани готовності до життєвих змін, та адаптованості до кризових ситуацій життя, є особистісними утвореннями, які зумовлюють стратегію побудови власного життєвого шляху із врахуванням цінностей збереження довкілля та людства в ситуації нестабільності умов життя та ситуацій у довіллі. *Встановлено* прояви самосвідомості особистості, зокрема її особистісної ідентичності, які спонукають до індивідуалізації та

психологічного привласнення об'єктів життєвого середовища, як запоруки ощадливого ставлення до нього,

На основі встановлених закономірностей структурної динаміки особистості в еколого-орієнтованій життєдіяльності *розроблено* психологічно обгрунтовану стратегію формування особистості як екологічно відповідального суб'єкта. Ця стратегія здійснюється засобами освітніх інституцій, подання екологічної тематики у ЗМІ, активного навчання представників владних структур, самоорганізованих ініціативних груп населення. Результати є важливими для розробки державних комплексних програм з розв'язання екологічних проблем та подолання екологічної кризи в Україні.

Науковий керівник наукового дослідження,
в.о. завідувача лабораторії екологічної
психології
Інституту психології
імені Г.С.Костюка НАПН України,
доктор психологічних наук, професор

Швалб Ю.М